

KUNST VAN DE NATUUR

*21 natuurhistorische prenten
om in te lijsten*

HANS MULDER

Inleiding

In 2021 verscheen *De ontdekking van de natuur*. Het boek kreeg tot mijn vreugde veel positieve reacties, niet in de laatste plaats vanwege de vele prachtige afbeeldingen die erin staan. Die werden zo gewaardeerd dat de uitgever en ik regelmatig te horen kregen dat de prenten eigenlijk een plek aan de muur verdienen, zodat ze voor iedereen zichtbaar zouden zijn.

We omarmden dat idee en gingen op zoek naar een manier om aan die vraag tegemoet te komen. Het resultaat is een serie boeken met steeds 21 platen, met daarop informatie over het getoonde dier of de getoonde plant, wie de maker van de afbeelding was, waar het werk te vinden is, en een korte achtergrondschets. De opzet doet in de verte een beetje denken aan de werkwijze van grote natuurvorsers als Maria Sibylla Merian en John Gould, die boeken maakten met paginagrote afbeeldingen naast een korte beschrijving. Maar het grote verschil is dit: deze afbeeldingen kunnen makkelijk uit de band worden genomen en al dan niet ingelijst aan de muur worden gehangen. Het boek is ervoor gemaakt.

Deze serie die we ‘Natuur aan de muur’ hebben genoemd, is onder andere geïnspireerd door de zeer succesvolle Verkade-albums en een collectie in de Allard Pierson Artis Bibliotheek met circa 60.000 systematisch geordende afbeeldingen van dieren, de *Iconographia Zoologica*.

De Verkade-albums waren boeken die tussen 1903 en 1940 bij wijze van promotie voor de producten van de Verkadefabriek werden uitgegeven. Een Verkade-album werd gekocht met alleen de tekst en door het kopen van beschuit, chocolade en koekjes van Verkade kon men plaatjes sparen. Als die op de juiste plaats werden ingeplakt, kon het album worden voltooid. Na de eerste drie delen over sprookjes waarbij in Duitsland gemaakte plaatjes hoorden, richtte de serie zich op de Nederlandse natuur. De meeste delen werden geschreven door een van de oprichters van Natuurmonumenten, Jac. P. Thijssse (1865-1945), wiens archief in de Allard Pierson Artis Bibliotheek wordt bewaard. Vijf albums gaan over de dieren in Artis en werden geschreven door A.F.J. (Frits) Portielje (1886-1965), die bij Artis werkte als

‘inspecteur der levende have’, maar vooral bekend werd vanwege zijn vermogen om zijn grote kennis van dieren toegankelijk te maken voor een groot publiek.

Hoewel de opzet van ‘Natuur aan de muur’ wezenlijk verschilt van de Verkade-albums (de afbeeldingen worden er niet ingeplakt, maar kunnen er worden uitgethaald) is er een belangrijke overeenkomst: elke aflevering van ‘Natuur aan de muur’ behandelt een thema. De onderwerpen kunnen uiteenlopen van biotopen (dieren en planten die een leefomgeving delen) via uitgestorven dieren naar insecten, spinnen, slangetjes en andere ‘onderkruipfels’.

De tweede inspiratiebron, de *Iconographia Zoologica* (IZ), is bedacht en uitgewerkt door Theodoor van Lidth de Jeude (1788-1863), die in 1821 werd benoemd als eerste directeur van de Rijks Veeartsenijschool, de directe voorloper van de faculteit diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. Bij gebrek aan een goed overzicht van alle levende dieren nam hij twee initiatieven, een dierentuin naar het voorbeeld van Artis en een

collectie met papieren dieren. Hij ging bij beide initiatieven nogal rigoureuze te werk. Voor de dierentuin had hij het landgoed ‘Tivoli’ aangekocht even ten westen van de Utrechtse Kruisstraat. Het terrein maakt tegenwoordig deel uit van de wijk Witte Vrouwen. In tegenstelling tot het genootschap Natura Artis Magistra dat met de financiële steun van welgestelde leden met succes een dieren- en plantentuin tot ontwikkeling bracht, deed Van Lidth alles zelf. Hij was de directeur, deed de aankopen en probeerde te zorgen voor voldoende financiering. Dit alles gecombineerd met zijn werk als hoogleraar-directeur van de Veeartsenijschool. Het project mislukte. Zijn andere project, de verzameling ‘papieren dieren’, de IZ dus, lukte wel.

Na de dood van Van Lidth de Jeude werd de collectie in 1866 geveild als *Atlas de zoologie, d’anatomie comparée et de botanie* en gekocht door Robert Maitland (1823-1904), die als conservator bij Artis was aangesteld. Maitland vulde de collectie aan en verkocht die in 1881 aan zijn werkgever. De directie van Artis gaf Maitland de opdracht om de

verzameling in te delen volgens het door het British Museum ontwikkelde systeem van ordening.

De verzameling is enorm. Wie welk deel precies heeft verzameld, is niet helemaal duidelijk. De collectie bestaat uit originele tekeningen en aquarellen, waaronder werken van Maria Sibylla Merian, Balthasar van der Ast, Aart Schouman, Pieter Withoos, Joseph Wolf en Jan Haastert. Maar het overgrote deel wordt gevormd door afbeeldingen die Van Lidth de Jeude en Maitland uit boeken hebben gehaald. Om een dergelijke collectie met enige trots te presenteren moet een conservator, die is aangesteld om boeken en handschriften in hun originele staat te bewaren en beschikbaar te stellen, zich geweld aandoen. Het is namelijk beslist niet de bedoeling, en ik zou zelfs zeggen streng verboden, om afbeeldingen uit boeken te halen.

Maar omdat deze boeken vooral ook bedoeld waren om kennis te verspreiden en de boeken waaruit Van Lidth en Maitland hun prenten verzamelden niet extreem bijzonder waren, telden andere beweegredenen misschien net

zo zwaar. Want het doel was nobel: een papieren representatie van het gehele dierenrijk, in te zetten voor onderwijs en onderzoek.

Maar naar ons idee is het beter om de vraag voor te zijn en boeken te maken die bedoeld zijn om uit elkaar te halen. En dat hebben we nu gedaan.

Hans Mulder

Cavia

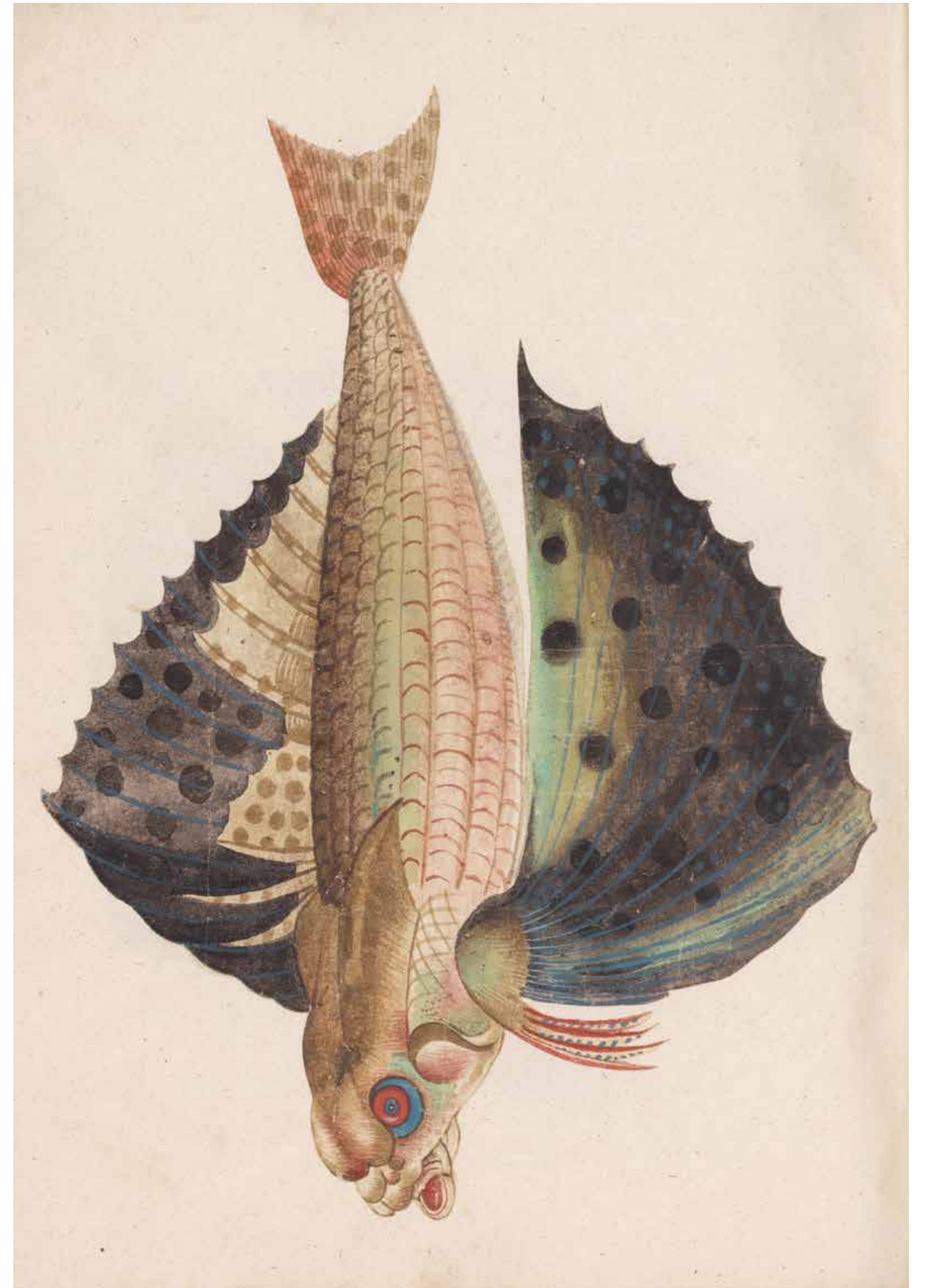
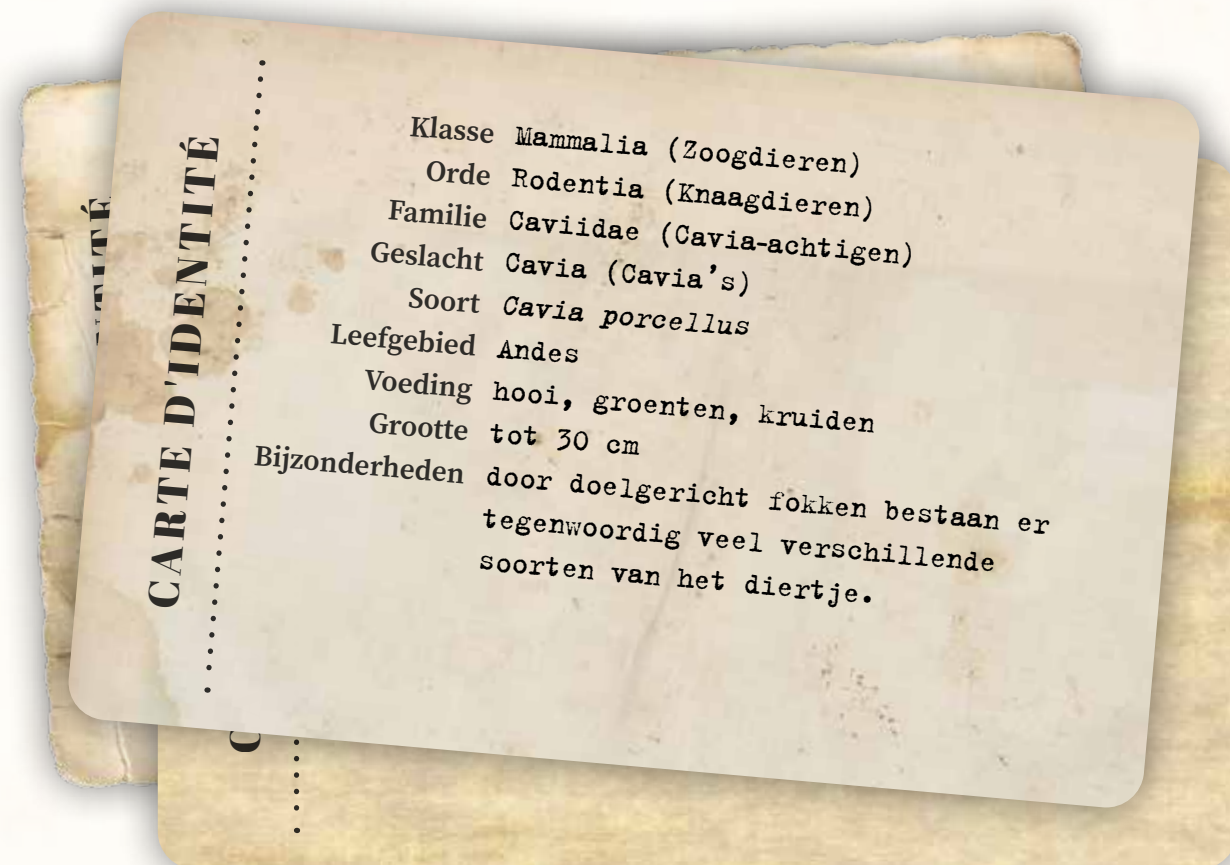
Conrad Gessner

Album Gessner/Platter
vóór 1553

Band 2
Plaat 49

Aquareel op papier
Afmetingen:
(blad) 40 x 29,8 cm

In de collecties van het Allard Pierson (Universiteit van Amsterdam) liggen twee albums met aquarellen die zijn gemaakt om de *Historiae animalium*, het grote werk van Conrad Gessner (1516-1565), te illustreren. Veel van deze aquarellen hebben gediend als voorbeeld voor de houtsneden die in de boeken zijn opgenomen. Gessner gaf het eerste deel van zijn reeks over alle hem bekende dieren uit vanaf 1551. De cavia verscheen voor het eerst in druk in de *Icones animalium* (1553). Voor ons is het een van de bekendste huisdieren. Maar in de zestiende eeuw was de cavia nog maar net in Europa. Het dier was meegebracht door Europeanen die na Columbus naar de 'Nieuwe wereld' ofwel Amerika waren gereisd. De cavia komt in het wild voor in de Zuid-Amerikaanse Andes. Daar werden ze vermoedelijk al 3000 jaar geleden door de Inca's gedomesticeerd en gegeten.

Vliegende vis

Conrad Gessner

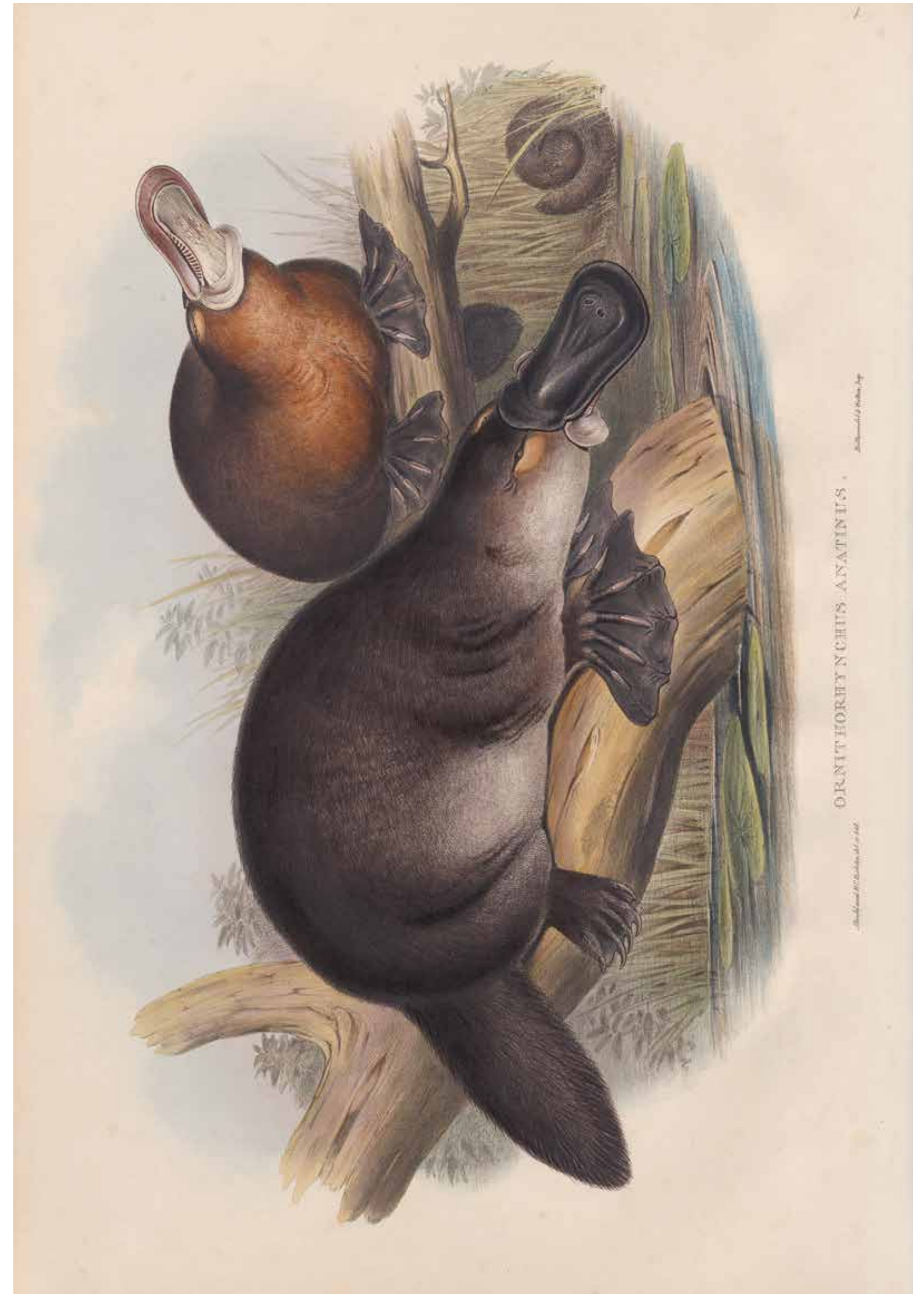
Album Gessner/Platter
vóór 1558

Band 1
Plaat 89
Aquarel op papier
Afmetingen:
(blad) 40 x 29,8 cm

Er bestaan zeventig verschillende soorten vliegende vissen, onderverdeeld in negen geslachten. De hier afgebeelde soort is niet goed te determineren; vandaar dat ik in de beschrijving niet verder ga dan het niveau van 'familie'. Van deze aquarel is een houtsneede gemaakt die is afgebeeld in het vierde boek van de *Historiae animalium* van Conrad Gessner in 1558, het deel dat gaat over de vissen en andere in het water levende dieren. Dat deze vis in kleur is afgebeeld doet vermoeden dat de kunstenaar die de aquarel maakte het dier heeft gezien vlak nadat het uit het water was gehaald. Want eenmaal uit het water vervagen vissen snel van kleur. Maar het valt niet uit te sluiten dat de kunstenaar de kleuren heeft verzonnen.

CARTE D'IDENTITÉ

Klasse Actinopterygii (Straalvinnigen)
Onderklasse Neopterygii (Nieuwvinnigen)
Infraklasse Teleostei (Beenvissen)
Superorde Acanthopterygii (Stekelvinnigen)
Orde Beloniformes (Geepachtigen)
Familie Exocoetidae
Leefgebied alle oceanen, vooral in (sub)tropische wateren
Voeding plankton en kleine kreeftachtige diertjes
Grootte tot 30 cm (soms groter)
Bijzonderheden vliegt niet, maar 'glijdt'. Kan boven water een snelheid tot 60 km bereiken.

Vogelbekdier

John Gould

*The Mammals
of Australia*
Londen, 1863

Vol. 1

Plaat 1

Afmetingen: 37 x 56 cm

John Gould (1804-1881) was opgeleid als tuinman maar ontwikkelde zich al snel tot een vooraanstaand taxidermist. Dode dieren die hij uit de hele wereld kreeg opgestuurd werden door hem voorbeeldig opgezet. Hij deed dat zo goed dat hij een aanstelling kreeg bij het museum van de Londense *Zoological Society*. Zijn voorliefde voor vogels bracht hem ertoe grote boeken over vogels te maken. Hij begon met de vogels die naar het museum waren gestuurd, maar ging ook zo nu en dan zelf op pad, zoals tussen 1838 en 1840 naar Australië. Die reis die hij met zijn vrouw Elisabeth Coxen ondernam zou uiteindelijk leiden tot een achtdeelig werk, getiteld *The Birds of Australia* (1840-1869) en, uiteindelijk, *The Mammals of Australia* (1863) waarin als eerste het wonderbaarlijke vogelbekdier werd afgebeeld. Niet lang voordat Gould het zag was het dier in 1799 voor het eerst beschreven door George Shaw (1751-1813). De paginagrote afbeelding van het vogelbekdier wordt begeleid door een ter zake kundige beschrijving van vier pagina's. Opmerkelijk is de constatering van Gould dat op sommige plaatsen dit weerloze dier zo door 'settlers' wordt bejaagd dat als er geen maatregelen worden genomen het vogelbekdier snel zou uitsterven. Gelukkig is het er nog steeds.

CARTE D'IDENTITÉ

Klasse *Mammalia* (Zoogdieren)
Orde *Monotremata* (Cloacadieren)
Familie *Ornithorhynchidae* (Echte vogelbekdieren)
Geslacht *Ornithorhynchus*
Soort *Ornithorhynchus anatinus*
Leefgebied Oost-Australië en Tasmanië
Voeding waterinsecten, larven en heel soms
kikkervisjes en kleine kikkertjes
Grootte tot 60 cm
Bijzonderheden het vogelbekdier is een zoogdier,
maar heeft een snavel en een cloaca,
en legt eieren.

Wenteltrap

Johann Gustav
Hoch

*Schnecken Muscheln
und andere Geschöpfe
welche im Meer
gefunden werden*

Mainz, 1770

Plaat 3
Aquareel op papier
Afmetingen: 46,5 x 27,5 cm

Tot het begin van de achttiende eeuw waren in Europa maar weinig exemplaren van deze schelp bekend. De schelp was zo gezocht dat het verhaal gaat dat ze zelfs werden nageemaakt van rijstpapier in de hoop zo'n kopie voor een echte te kunnen slijten. De hier getoonde plaat komt uit een boek met 91 pagina's met aquarellen van schelpen en 'zeegewassen' van de kunstschilder Johann Gustav Hoch. Onder de wenteltrap staat '500 flo' geschreven. Dat zou betekenen dat volgens Hoch deze schelp bijna twee keer het jaarinkomen van een geschoold werkman waard was. Een flink bedrag dus. In de Allard Pierson Artis Bibliotheek staat ook een catalogus uit 1762 waarin de collectie van Willem Baart ter veiling werd aangeboden. Het is een geannoteerde catalogus. Er was iemand aanwezig die noteerde wie wat voor hoeveel had gekocht. Op nummer een staat een wenteltrap, gekocht door meneer Muijske voor 545 gulden. Willem Baart had ook schilderijen, prenten en tekeningen. Er zat een Rembrandt bij, verkocht aan meneer De Winter voor 55 gulden.

